

ГЕНЕЗА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗЛОЧИННИХ СПІЛЬНОТ В УКРАЇНІ

THE GENESIS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT
OF CRIMINAL COMMUNITIES IN UKRAINE

Спринцев П.С., к.ю.н., доцент, проректор, директор

*Криворізького навчально-наукового інституту**Донецького державного університету внутрішніх справ*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9790-9565>

У статті проведений історичний аналіз становлення та розвитку злочинних спільнот на теренах України, що обумовило внесення у 2020 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою» суттєвих змін до законодавства про кримінальну відповідальність, маючи на меті її посилення стосовно лідерів злочинного середовища, покращити криміногенну ситуацію в країні.

Сформульоване авторське визначення злочинної спільноти, як постійно діючого, централізованого сформованого організованого злочинного формування займаючих вищий ступінь злочинної ієрархії осіб – суб'єктів підвищеного злочинного впливу, що складається з двох і більше злочинних організацій, діючих самостійно в інтересах спільноти, члени яких об'єднані злочинною метою, підпорядковуються встановленим для цієї соціальної групи традиціям і нормам поведінки. З'ясовано, що їх масовість і розвиток залежали від політичних, соціально-економічних умов, наявності державної політики, спрямованої на їх знешкодження, а також від ефективності державних заходів, спрямованих на їх виявлення та знешкодження.

Наголошено, що для побудови дієвої системи запобігання кримінальним правопорушенням необхідно враховувати помилки минулого, оцінювати розвиток злочинних спільнот у контексті зміни суспільства, порівнювати їх дії із державними заходами боротьби. Для цього, автором виокремлено основні етапи розвитку злочинних спільнот.

Ключові слова: організована злочинність, злочинна спільнота, історія, генезис, формування, запобігання.

The article provides a historical analysis of the formation and development of criminal communities on the territory of Ukraine, which led to the introduction in 2020 of the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Responsibility for Crimes Committed by a Criminal Community» of significant changes to the legislation on criminal responsibility, having in order to strengthen it in relation to the leaders of the criminal environment, to improve the criminogenic situation in the country.

The formulated author's definition of a criminal community as a constantly operating, centrally formed organized criminal formation of persons occupying the highest level of the criminal hierarchy - subjects of increased criminal influence, consisting of two or more criminal organizations acting independently in the interests of the community, whose members are united by a criminal purpose, subject to the traditions and norms of behavior established for this social group. It was found that their mass and development depended on political, socio-economic conditions, the existence of a state policy aimed at their elimination, as well as on the effectiveness of state measures aimed at their detection and elimination.

It is emphasized that in order to build an effective system for the prevention of criminal offenses, it is necessary to take into account the mistakes of the past, evaluate the development of criminal communities in the context of social change, and compare their actions with state measures to combat them. For this, the author singles out the main stages of the development of criminal communities.

Key words: organized crime, criminal community, history, genesis, formation, prevention.

Організована злочинність (ОЗ) становить значну небезпеку для суспільства, особливо коли воно знаходиться в стані реформування та розбудови державно-правової системи. Саме така, сприятлива для організованої злочинності, ситуація таїть в собі загрозу її проникнення практично у всі сфери суспільних відносин, галузі господарювання та управління. ОЗ створює пряму загрозу національній та міжнародній безпеці та стабільності, здійснює фронтальну атаку на політичну і законодавчу владу, а також складає безпосередню загрозу державності. Вона порушує нормальне функціонування соціальних і економічних інститутів і компрометує їх, що призводить до втрати довір'я демократичним процесам; підриває процес розвитку та зводить нанівець досягнуті успіхи, перетворює в стан жертви населення цілих країн і експлуатує людську вразливість, отримуючи при цьому прибутки.

На XIV Конгресі ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя (Киото, 2020) зосереджено увагу на сприянні поширенню спеціально розроблених стратегій запобігання злочинності, які враховують місцевий контекст, у тому числі шляхом формування серед широкого загалу культури законності, пізнання культурного розмаїття, заснованих на повазі до верховенства права, з метою: зокрема, сприяти розвитку співпраці між зацікавленими сторонами та поліцією, сприяти успішному подоланню конфліктів, а також орієнтованості поліції на інтереси громади відповідно до національного законодавства, а також запобігати злочинам, що вчиняються бандами, міській злочинності та всіма формами ОЗ [1].

За деякими висновками передумови виникнення ОЗ у її сучасному розумінні склалися у період загострення соціально-економічних суперечностей на території Італії на початку XIX ст., коли виникла така форма злочинних об'єднань, як мафія [2; 3]. Її вважають прообразом сучасної ОЗ. Спочатку ця форма організованої протизаконної діяльності мала вигляд таємного товариства, створеного для захисту населення від ворожих військ і розбійних нападів, а у подальшому трансформувалося в озброєну організацію, яка органічно вплелася в суспільно-економічні та політичні відносини на Сицилії та в Південній Італії. З 1957 р. сицилійська мафія, діяльність якої була обмежена територією острова, перетворилася на діючий далеко за його межами міжнаціональний наркокартель (на цей час «Коза Ностра» стала єдиним синдикатом, що займається торгівлею героїном та іншими наркотиками в різних регіонах світу) [4–6].

Злочинна спільнота не може розглядатися як сума злочинних формацій, оскільки це якісно інша характеристика такого стану злочинності, коли вона вбудована у соціальну систему, суттєво впливає на інші елементи систем, насамперед, на політику та економіку. Хвилеподібний розвиток злочинних спільнот залежить від багатьох факторів, але, передусім, від ефективності державних заходів щодо протидії їх створенню та функціонуванню. Хоча вважається, що у світі є три основні моделі злочинних спільнот (ієрархічні; локальні (етнічні); злочинні спільноти як підприємство), але, на нашу думку, ці форми не існують тривалий час у чистому вигляді [7].

Організовані форми злочинної діяльності, власне кажучи, охопили увесь світ, хоча у деяких країнах їх існування не розголошувалося. Зокрема, в СРСР проблема ОЗ замовчувалася, оскільки концепція побудови комунізму проголошувала повну ліквідацію злочинності й тому боротьба зі злочинністю офіційно будувалася на стратегії закономірного «відмирання» злочинних проявів у процесі соціалістичного і майбутнього комуністичного будівництва (ідея про «відмирання» злочинності підкріплювалася і статистично). Завдяки тоталітарному режиму, що існував у 1930–1950-х рр., ОЗ не набула широких масштабів, оскільки не мала об'єктивних передумов бурхливо розвиватися, а контроль держави за станом злочинності був дуже жорстким і перешкоджав легалізації злочинних угруповань. Незважаючи на це, злочинність ставала усе більш організованою – у 1930–1950-і рр., за даними статистики, спостерігається деяке зниження рівня злочинності, хоча ідеологічно це оцінювалося як перевага соціалістичного ладу, але на латентному рівні злочинні спільноти продовжували розвиватися [8, с. 6].

Для побудови дієвої системи запобігання кримінальним правопорушенням необхідно враховувати помилки минулого, оцінювати розвиток злочинних спільнот у контексті зміни суспільства, порівнювати їх дії із державним заходами боротьби. Для цього, виокремимо основні етапи розвитку злочинних спільнот.

I) починаючи з кінця XVII ст. у кримінальному середовищі почали виокремлюватися групи осіб, для яких вчинення суспільно-небезпечних дій було єдиним засобом існування. Якщо використовувати уніфікований підхід до ознак злочинних спільнот на підставі норм закону, то існування злочинних згай відоме ще з давніх часів. Фактично всі змови та заколоти являли собою, з точки зору чинного на той час законодавства та існуючого суспільного устрою, не що інше як своєрідні типи злочинних угруповань, які прагнули досягнення політичних цілей, але поруч з ними траплялися випадки групових стихійно-імпульсивних спалахів сваволі, вандалізму та насильства над особою, а також існували об'єднання, які були вже первинно кримінально мотивовані. До останніх відносилися згай розбійників і грабіжників, так званих «лихих людей», злочинські артілі [9, с. 167]. Наприкінці XVII – початку XVIII ст. складається «корпорація» волоцюг, оскільки ці особи займалися дрібними крадіжками та жебрацтвом («Івани не помнящие родства»), і саме їх соціальна група заклала початок ОЗ слов'янського типу і фактично являла собою прототип злочинних спільнот. Ці особи були найбільш багаточисельні, потребували розподілу «території впливу», певного виду спілкування, який був би незрозумілим для оточуючих. Тому саме вони стали засновниками «ордену» злодіїв. Практично вони виконували ідеологічну функцію, оскільки вважається, що справжній злочинець не повинен мати дім, родину, працювати, співробітничати з державою. Волоцюги ніколи не були найбільш вдалими злочинцями, але завжди користувалися повагою «колег» (протягом кількох наступних століть авторитетні злодії звалися «Іванами»).

II) наприкінці XVIII – початку XIX ст. злочинні спільноти, які спеціалізувалися на вчиненні певних злочинів, набувають стабільного характеру та професійно-організаційних форм. Ці об'єднання професійно-кримінального характеру у вигляді банд і ватаг мали за основне джерело доходів саме злочини певного виду і ці злочини вчинялися у вигляді промислу. Варто зазначити, що ще за «Кримінальним уложенням про покарання кримінальні і виправні» 1845 р. (в ред. 1885 р.) в різних главах, розділах, підрозділах зустрічалося поняття злочинної організації, але в іншій термінології – «ватагою» розумілося створення спільноти для вчинення певних злочинів і члени спільноти несли покарання навіть коли у злочинах не брали участі, а тільки вважалися учасниками спіль-

ноти – тобто «згай», «ватага» як поняття почало набувати сучасні ознаки злочинних спільнот. Крім того, у цьому Законі передбачалося покарання за діяння, які віднесені наразі до загальнонебезпечних злочинів (проти громадської безпеки) [10]. Також за Кримінальними уложеннями від 22 березня 1903 р. у ст. 279 глави XII «Про порушення постанов, які оберігають громадський спокій» передбачалася відповідальність за участь у згай-співтоваристві, котра створена з різними цілями, у тому числі й для злочинства, розбоїв, вимагання, зберігання, приховання, придбання чи збуту чужого майна, добутого свідомо злочинним шляхом [11]. Цей період характеризується: чіткою злочинною спеціалізацією спільнот; появою та удосконаленням «обшаків» як злочинських кас; систематизацією злочинного жаргону – «фені» (раніше «офені»), хоча не виключалися і арготичні діалекти окремих спільнот, що склалися за регіональними, етнічними або професійними принципами; склалася система стигматизації (татування); пенітенціарна система стає «університетом» для злочинного світу; ієрархія засуджених розповсюджується «на волю»; складається кодекс певних правил – «злочинський закон».

III) починається з 1917 р., злочинська еліта була частково знищена, значна частина емігрувала. Злочинні спільноти з більш «низькою кваліфікацією» переорієнтувалися у спільноти «ганстерського» типу, які спеціалізувалися на вчиненні грабежів, мародерств, внаслідок чого великі міста опинилися у хвилі кримінального терору (який стимулювався знищенням облікових карток злочинного елементу, розвалом системи розшуку царської поліції, об'явленням кримінального елементу соціально близьким до пролетаріату). В результаті подавити кримінальний терор вдалося лише за допомогою регулярних військових частин та об'явлення у відповідь «пролетарського» терору. Цей період характеризується певними змінами злочинних спільнот. Професійні злочинці – «вори в законі» суперничають з кланами «жиганів» (молоді злочинці, які завоювали авторитет на хвилі бандитизму); «колишніх» (офіцери царської армії декласований елемент); «ссучених» (або «польських ворів»), які порушили злочинський «закон». У результаті «послаблення» злочинського закону злочинні спільноти почали налагоджувати корупційні зв'язки – науковці наводять приклади, коли злочинні клани платили кошти або надавали послуг міліцейським чиновникам з метою ухилення від відповідальності [12, с. 224]. Також адміністрація пенітенціарних установ активно підтримувала «ссучених», намагаючись перемогти традиційно сильну спільноту «ворів у законі», що призводило до встановлення корупційних зв'язків між злочинними спільнотами та представниками влади.

IV – початок політичних репресій наприкінці 1930-х р. Значна кількість осіб, які були репресовані, потрапили у злочинське середовище. Оскільки серед репресованих («політичних») значну частину становили освічені особи, військові тощо, то хоча вони і не входили до злочинних спільнот, але певна інфільтрація знань все ж відбувалася. Особисті зв'язки «ворів у законі» з цими особами, які в подальшому були виправдані й посіли у науковій, дисидентській, партійній номенклатурі, сприяли розвитку тіншової економіки у 1960-х, 1980-х роках та інтеграції в неї організованих злочинних спільнот. Спостерігалось виникнення та функціонування у місцях позбавлення волі «спеціальних» злочинських кланів різної кримінальної спеціалізації.

V) характеризується латентним розвитком злочинних спільнот (1950–1960-ті рр.). Постулати, що тривалий час домінували у той період, фактично приховували реальну поступову латентізацію ОЗ загальнокримінальної спрямованості, зародження на тлі деформації економічних відносин ОЗ економічної або, як її тривалий час називали науковці, «господарсько-корисливої» спрямова-

ності [13, с. 14]. До того ж ідеологія була спрямована на заперечення наявності ОЗ, з відомчих документів виключалися певні терміни («вори в законі», «бандформування» тощо), в результаті реформи кримінального законодавства (КК 1960 р.) всі наявні раніше терміни та визначення, що відносяться до окремих форм ОЗ (КК 1926 р.), зведені були до понять «банда» та «злочинне угруповання засуджених», «вчинення злочину за попереднім зговором групою осіб» (в загальну частину КК був уведений термін «організована злочинна група» (п. 2 ст. 41 КК УРСР), але в жодній з норм особливої частини він не фігурував).

VI) Відповідно до ст. 69 КК УРСР 1960 року «Бандитизм», визнавалася організація озброєної банди з метою нападу на державні, громадські підприємства чи установи або на окремих осіб, а так само участь у такій банді або у вчинюваному нею нападі. Таким чином, КК УРСР 1960 р. передбачав три способи вчинення такого злочину, а саме: 1) організацію збройних банд із метою нападу на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб; 2) участь у банді; 3) участь у вчинюваних бандою нападах. Варто вказати, що зі статті про бандитизм зникли такі способи вчинення даного злочину як «зупинка поїздів і руйнування залізничних колій та інших засобів сполучення», однак як і в попередньому кримінальному законодавстві, бандитизм належав до особливо тяжких злочинів, за вчинення яких було передбачено найвищу міру покарання – смертну кару. І лише з набуттям Україною незалежності та початком демократичних перетворень смертна кара у 1992 р. була виключена з санкції ст. 69 КК України [14].

Саме на початок 1970-х рр. припадає поширення на теренах тоді ще СРСР типових для організованої злочинності діянь, таких як рекет, кіднепінг, контроль доходу різних ділків [15, с. 53], що ознаменувало своєрідне «вдодження» загальнокримінальної ОЗ. З кінця 1970-х рр. можна говорити про початок становлення так званого мафіозного типу злочинності, оскільки саме на цей період припадає поєднання зусиль економічних і загальнокримінальних ОЗУ, саме в цей час розпочалася прихована експансія ОЗ до різних сфер суспільного життя, яка тривала приблизно до середини 1980-х рр., коли розпочалися суспільні перетворення, відомі як «перебудова» [13, с. 18].

VII) розвиток злочинних спільнот впродовж 1980-х рр. з початком перебудови. В системі злочинних груп почала виокремлюватися «злочинна еліта», основу якої становили «вори в законі», представники яких виступали організаторами злочинних груп, визначаючи їх стратегію і тактику вчинення окремих злочинів. Оскільки правопорядок ще зберігався на більш високому рівні, то держава зреагувала на зміни криміногенної обстановки [16, с. 15]. У Постанові З'їзду Народних Депутатів СРСР від 23 грудня 1989 р. № 976-1 «Про посилення боротьби організованою злочинністю» констатувалося, що злочинці об'єднуються в організовані групи, підвищується рівень їх озброєності, технічної оснащеності, відбувається зрощування злочинних груп з корумпованими посадовими особами [17, с. 9]. 4 лютого 1991 р. Президентом СРСР був виданий Указ «Про заходи щодо посилення боротьби з найбільш небезпечними злочинами та їх формами», були створені міжрегіональні управління по боротьбі зі ОЗ. Злочинні спільноти (традиційних об'єднань «ворів у законі»), відчувачи зусилля держави, почали «контратаку».

VIII) розпочинається орієнтовно з початку 1990-х рр. Для цього періоду характерна позиція держави, яка не була готовою до радикальних соціальних змін, що спричинили отримання незалежності Україною з одночасним розривом економічних зв'язків, різким падінням рівня життя населення, гіперінфляцією, та інших негативних наслідків. «Дика» приватизація, високий рівень корупції призвів до того, що замість прийняття законів, які спрямовані на протидію злочинним спільнотам, посилення контрольних механізмів, державні структури активно

включаються у процес перерозподілу власності. Приватизація державного майна була організована таким чином, що злочинні спільноти отримали доступ до великих об'єктів нерухомості, підприємств (зокрема, промислових, що мали стратегічне значення), можливість контролю цілих галузей економіки. Кінцевим результатом участі злочинних спільнот у перерозподілі державної власності стала: поява у злочинних спільнот могутньої фінансової та майнової бази; відкрита участь ОЗУ у легальній економіці, а також у діяльності державних і суспільних структур; створення нових злочинних спільнот (переорієнтація старих), які взяли на себе розробку й вирішення важливих питань стратегії, тактики й ідеології економічної діяльності для криміналітету; вихід у міжнародну фінансову, торгову та виробничу сфери [8, с. 8–10].

Наприкінці 1990-х рр. проблема виходить на державний рівень і набуває політичного аспекту. В цьому аспекті мова йде не стільки про кримінально-правову дефініцію злочинної спільноти (а, відповідно, прийняття відповідної кримінально-правової норми, яка б встановила відповідальність за її створення та діяльність), скільки про загрозу безпеці держави, з якою проблема злочинних спільнот розглядається в чіткому взаємозв'язку.

Далі, спостерігається тенденція до інтегрування представників і лідерів злочинних спільнот у владно-управлінські структури, призначення на посади в органах центрального і місцевого самоврядування осіб, які надалі приймають управлінські рішення при розподілі бюджетних коштів, матеріальних ресурсів; інвестиційних програм приватизації об'єктів державної і комунальної власності.

Наприкінці 1990-х рр. стають наявними ознаки створення кількох політико-економічних груп кримінально-олігархічного типу, які починають відігравати в Україні роль найважливіших після держави елементів політичної системи. Спостерігається тенденція до посилення контролю над найприбутковішими галузями економіки держави (металургійна, спиртова, хімічна, паливно-енергетичний комплекс), активізації їх у сферах фінансово кредитної, насамперед банківської діяльності, приватизаційних і зовнішньоекономічних процесах (чітко простежується тенденція до підпорядкування загальнокримінальної ОЗ та окремих груп, що входять до неї, більш могутнім кримінально-олігархічним кланам та їх зрощення [18, с. 63]).

IX) розпочинається з поч. XXI ст. і триває до сьогодні. Злочинні спільноти інтегрувалися у фінансово-промислові групи, які накопичили достатньо капіталу, щоб впливати на внутрішню політику держави. Засоби масової інформації створюють певний «попит» на окремих представників політичних сил, але і ЗМІ, і політичні сили фінансуються з одного джерела.

До основних тенденцій, що превалюють на цьому етапі, віднесено: фінансово-промислові групи починають перерозподіл власності з використанням злочинних спільнот (рейдерські захоплення); злочинні спільноти, інфільтрувавшись у власні структури, створюють паралельні управлінські структури у сфері соціального управління (наприклад, «наглядчі», які призначаються «ворами в законі», займаються збором коштів, допомагають адміністрації місць позбавлення волі підтримувати порядок тощо); злочинні спільноти створюють паралельні негласні власні структури, переймають на себе функції, аналогічні державним («третейські суди», колекторські компанії тощо), формуючи систему «тіньової юстиції», тобто «відбираючи» підсудність у судів, шляхом вирішення кримінальними авторитетами та «силовими» структурами злочинних спільнот конфліктів, які потребують для вирішення судової процедури; створення на регіональному рівні незаконних збройних формувань.

Ці та інші тенденції обумовили внесення у 2020 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини,

вчинені злочинною спільнотою» [19] суттєвих змін до законодавства про кримінальну відповідальність, маючи на меті її посилення стосовно лідерів злочинного середовища, покращити криміногенну ситуацію в країні.

Таким чином, розвиток злочинних спільнот (в їх сучасному розумінні) відбувався поетапно, на кожному з них

злочинні спільноти набували певних ознак – актуальних в сучасних умовах. Їх масовість і розвиток залежали від політичних, соціально-економічних умов, наявності державної політики, спрямованої на їх знешкодження, а також від ефективності державних заходів, спрямованих на їх виявлення та знешкодження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кіотська декларація щодо розширення можливостей попередження злочинів, кримінального правосуддя та верховенства права: на шляху до виконання Програми сталого розвитку до 2030 року, прийнята 14 Конгресом ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя (Кіото, Японія, 7–12 березня 2021 року). URL: <https://bit.ly/31njfxd>
2. Шостко, О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах: монографія. Харків : Право, 2009. 400 с.
3. Жаровська Г. П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2018. 568 с.
4. Шостко О. Ю. Досвід протидії організованій злочинності в Італії. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2013. № 1(7). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13soyzvi.pdf>;
5. Istituzione di una Commissione parlamentare di inchiesta sul fenomeno della criminalita organizzata mafiosa o similare: legge 27 ottobre 2006, n. 277 : pubblicata nella Gazzetta Ufficiale n. 261 del 9 novembre 2006 // Parlamento Italiano. URL: <http://www.parlamento.it/parlam/leggi/062771.htm>;
6. Santino U. Law Enforcement in Italy and Europe against mafia and organized crime CSD giuseppe impastato: Centro Siciliano di Documentazione «Giuseppe Impastato». URL: <http://www.centroimpastato.it/otherlang/mcdonald.php3>
7. Гулар Дидье. История мафии. Киев, Юрид. лит., 1991. 64 с.
8. Мінка П. Я., Чаплинський К. О. Тактика розслідування злочинів, вчинених організованими групами та злочинними організаціями: навч. посіб. Дніпропетровськ : Дніпр. гуман. ін-т, 2007. 221 с.
9. Організована злочинність в Україні / за ред. Я. Ю. Кондратьєва. Київ: НАВСУ, 1999. 124 с.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. Київ : Либідь, 2002. 1280 с.
11. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре. Т 1: 3 найдавніших часів до початку ХХ ст. 1997. 561 с.
12. Свір П. В. Історичний розвиток кримінальної відповідальності за розбій у законодавстві України. *Європейські перспективи*. 2018. № 3. С. 222–228.
13. Лизогуб Б. В. Організовані злочинні угруповання: класифікація та заходи протидії: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 187 с.
14. Кримінальний кодекс України : затв. Законом УРСР від 28.12.1960 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2002-05>
15. Даньшин І. Про організовану злочинність в СРСР і заходи боротьби з нею. *Радянське право*. 1990. № 6. С. 50–54.
16. Фесенко О. М. Розслідування примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2017. 282 с.
17. Постановление Съезда народных депутатов СССР от 23 декабря 1989 г. № 976-1 «Об усилении борьбы с организованной преступностью». *Социалистическая законность*. 1990. № 3. С. 9–10.
18. Дульський О. О. Боротьба з організованими злочинними угрупованнями, ліквідація їх лідерів та кримінальних авторитетів – стратегічний напрям ОРД спецпідрозділів БОЗ МВС України. *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*. 1999. № 2(10). С. 59–65.
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою : Закон від 4 черв. 2020 р. № 671-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-20#n7>